

MILLIY ADABIYOT
SHAKLLANISHIDA
JADIDCHILIKNING
O'RNI

ISBN 978-9910-716-77-5

9 789910 716775

MILLIY ADABIYOT SHAKLLANISHIDA JADIDCHILIKNING O'RNI

MILLIY ADABIYOT
SHAKLLANISHIDA
JADIDCHILIKNING
O'RNI

*Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman
materiallari*

2025-yil, 20-21-may, Termiz

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI**

MILLIY ADABIYOT SHAKLLANISHIDA JADIDCHILIKNING O‘RNI

**(Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari)
2025-yil, 20–21-may, Termiz**

Toshkent – 2025

UO‘K 821.512.133.09(06)

KBK 83.3(50‘)

M 50

Milliy adabiyot shakllanishida jadidchilikning o‘rni (Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari, 2025-yil 20–21-may, Termiz) [Matn] / nashrga tayyorlovchi N.Egamqulova; muharrir Sh. Hakimova. – Toshkent: Muharrir nashriyoti, 2025. – 532 b.

ISBN 978-9910-716-77-5

Tarixiy haqiqatlarga boy Turkiston jadidchilik harakati va uning natijasida yuzaga kelgan jadid adabiyoti dunyo ilm ahli e’tiborida bo‘lib kelgan. Mazkur adabiyotning buyuk namoyandalari yaratgan asarlar ilm-ma’rifatni targ‘ib etish, insoniy kamolotni ulug‘lagan ideallarni kuylash orqali jahon badiiy-estetik tafakkuri taraqqiyotiga beqiyos xizmat qilgan.

Ushbu to‘plam O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 27-dekabrdaqi “Turkiston jadidchilik harakatining asoschisi, atoqli adib va jamoat arbobi, noshir va pedagog Mahmudxo‘ja Behbudiy tavalludining 150 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi Qarori ijrosini ta’minlash maqsadida hamda O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024-yil 27-dekabrdaqi tegishli buyrug‘iga muvofiq ishlab chiqilgan bo‘lib, Termiz davlat universiteti rektorining 2025-yil 22-apreldaqi buyrug‘iga ko‘ra 2025-yil 20-21-may kunlari “Milliy adabiyot shakllanishida jadidchilikning o‘rni” mavzusida o‘tkazilgan Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallaridan iborat.

To‘plam materiallari jadidchilik tarixi bilan shug‘ullanuvchi olimlar, ilmiy tadqiqotchilar hamda keng kitobxonlar ommasiga mo‘ljallangan.

Maqolalarning ilmiy asoslari, keltirilgan dalillarning haqqoniyligi uchun mualliflar mas’ul.

UO‘K 821.512.133.09(06)

KBK 83.3(50‘)

ISBN 978-9910-716-77-5

© “Muharrir nashriyoti”,
Toshkent, 2025

Aziza SAFAROVA. Ismoilbek Gaspiralinig “Dorur rohat musulmonlari” asarida jamiyat ideali	209
--	-----

III. ADABIY TANQID VA JADID ADABIYOTI

Qozoqboy YO‘LDOSHEV. Davr va jadid adabiyoti	219
Hamidulla BOLTABOYEV. Jadidchilik uchinchii renessansning milliy poydevori sifatida.....	229
Dilmurod QURONOV. “O‘tkan kunlar”da akslangan voqelik haqida	241
Bahodir KARIMOV. Jadidlar merosini o‘rganish muammolariga doir ayrim mulohazalar	248
Veli Savaş YELOK. Türkistan’in milli uyanış dönemi edebiyatına yansimasi.....	255
Orzigul HAMROYEVA. “Devon-u lug‘ot” so‘zlari uchun fihrist”ning yaratilishi va asos manbasi.....	263
Nasriddin MIRZAYEV. Homidxo‘ja Buxoriy – jadid adibi sifatida	278
Obidaxon FAYZULLAYEVA. Jadid she‘riyatida turkumlilik.....	287
Shermuhammad AMONOV. Jadid adabiyoti namunalarini tadqiq qilish tamoyillari	293
Dildora RAXMONOVA. Jadid dramalarida milliy tanazzul masalalari talqini	307
Iskandar MADG‘OZIYEV. Fozilbek Otabek o‘g‘li – jadid muarrixii va tarjimoni	314
Nodira EGAMQULOVA. Behbudiyni tanish	324
Babanazar MURTAZAYEV, Nilufar ABDULLAEVA. “Devoni Foni”ga Fitratning qarashlari	328
Manzura JO‘RAYEVA. Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Qasdi safar” asari poetikasi	336
Muhayyo XAMRAYEVA. Xurshid Do‘stmuhammadning “Qazo bo‘lgan namoz” hikoyasida davr va shaxs talqini	345
Muborak ATANIYAZOVA. XX asrning 20–30-yillari adabiyotshunosligi ..	351
Abdimurod ARSLONOV. Behbudiyni va islom: ma‘rifat orqali ummatning yuksalishi yo‘lidagi harakat	357
Oybek BARZIYEV, Lochinbek SOTVOLDIYEV. Zoriy, Zavqiy, Hofiz ijodida Andijon zilzilasi tafsilotlarining mushtarak jihatlari.....	363
Rustam UMURZAKOV. Cho‘lponning ramzlardan foydalanish mahorati	367
Muslimbek ALIJONOV. Jadid taraqqiyparvari G‘ozi Yunusning XX asr boshlaridagi o‘zbek teatr tanqidchiligiga qo‘shgan hissasi	374
Feruza SULTONQULOVA. Usmon Azim ijodida jadidchilik harakati g‘oyalarining badiiy ifodasi	381

ҲОМИДХҶА БУХОРИЙ – ЖАДИД АДИБИ СИФАТИДА

МИРЗАЕВ Насриддин Мухритдинович

Ўзбекистон Миллий архиви катта илмий ходими

ORCID: 0009-0001-6341-146X

Тел: +99890 931 39 57

Email: nosir86@mail.ru

(Ўзбекистон)

Аннотация: Мақолада Ҳомидхўжа бин Бақохўжа Бухорийнинг илмий ижоди, хусусан адабий фаолиятига баҳо бериб кетилган. Муаллиф ёзиб қолдирган “Танзил ал-амсол” ва “Мунтахаб” асарларининг жадид адабиётлари ва адабий муҳитдаги ўрни хусусида алоҳида таъкидланган. Адабиётга бўлган қизиқиши ёшлигидан бошлангани, унинг талабалик давридаёқ шеърлар билан шуғулланиб ижод қилгани манбаларда ёзиб қолдирилгани кўрсатиб ўтилган. Мақолада муаллифнинг ҳаёти ва ижодига доир архив ҳужжатлар илк бор илмий муомалага киритилгани аҳамиятлидир.

Калит сўзлар: XX аср боши, Бухоро, адабиёт, Ҳомидхўжа, шеър, классик шоирлар, жадидлар, замондош шоирлар.

Annotation: The article evaluates the scholarly and especially literary activity of Hamidkhoja bin Bakohoja Bukhari. Special emphasis is placed on the significance of his works *Tanzil al-Amsal* and *Muntakhab* within the framework of Jadid literature and the broader literary environment. It is noted that Hamidkhoja's interest in literature began in his youth and that he composed poetry during his student years, as documented in various sources. An important contribution of the article is the introduction of archival documents related to the author's life and work into academic circulation for the first time.

Keywords: literature, early 20th century, Bukhara, Hamidkhoja, poetry, classical poets, Jadids, contemporary poets.

XX асрнинг биринчи ярмида ижод қилиб, фаолият юритган Ҳомидхўжа Бухорийнинг жадид сифатида баҳолашдан ав-

вал унинг ўз замондошлари томонидан адиб сифатида қайд қилингани эътиборга лойикдир. Зеро, ҳама шоир ва адиблар ҳам ўз замондошлари эътиборига тушавермайди. Бухоронинг охириги қозикалони ва серкирра ёзувчи ва адиби Муҳаммадшариф Садри Зиё замондош шоирлар қаторида Ҳомидхўжа бинни Бақохўжа Бухорийни алоҳида эслаб ўтади. Унинг таҳаллусини “Матвий” сифатида эслаб, айрим шеърларидан парчаларини зикр қилиб ўтади. Жумладан:

Касе чун ман ба ғами ишқ мубтало нашавад,

Чу ман асир ба дилдори бе вафо нашавад.

Зи субҳи рўзи азал то ба шоми ҳижр рақам,

Занам зи дарди дилам ҳеч интиҳо нашавад.

Яъни:

Мен каби бошқалар ишқ ғамига мубтало бўлмасин,

То мен каби бевафо долдирга асир бўлмасин.

Агар азалдан ҳижрон кунига қадар ёзсам мен,

Дарди дилим изҳори ҳеч ниҳоясига етмасдир.

Садри Зиё ўзининг “Тазкори ашъор” китобида Ҳомидхўжанинг мазкур байтларини ёзган даврида ҳали ёш эканига урғу бериб, бугунги кунда у “ақоидхон”дир дейди. Яъни анъанавий таълим даражаларининг иккинчи босқичи бўлмиш, авсатда ўқиладиган ақидавий китоблар ўқиш даврида экани урғуланган. Шунингдек, шахсиятига баҳо бераркан, хушгуфторлар боғида сарвдек, ёш-жавон, комил истеъдод соҳиби (*комил ал-истиъдод*), нақлларга бой (*вофир ад-дироя*), бу вилоят аслзодаларидан, кучли зеҳн ва фаҳмга эгадир [Садри Зиё, 1993:256-257].

Ҳомидхўжа Қози Бақохўжа Бухорийнинг илмий фаолиятини асарлари асосида батафсилроқ ёзишга ҳаракат қилган ўтган асар шарқшуноси Л.М.Епифанова ўзининг “Рукописные источники Института востоковедения Академии наук УзССР по истории Средней Азии периода присоединения к России (Бухара)” асарида гарчи унинг туғилган йилини хато бериб, вафоти ҳақида якуний хулоса беролмаган бўлса-да, ёзган “Танзил ал-амсол” асари таҳлили асосида Ҳомидхўжани жуда қобилиятли шоир, ўз замонадош шоирларнинг шеърларидан бохабар эканини Мирзо Азим Сомий, Музтариб, Домойи Анбар, Тошхўжа

Эшон, Шоҳин ва Аҳмад Дониш шеърятига кўпроқ мурожаат қилганини алоҳида таъкидлайди [Епифанова Л.М, 1965: 65]. Ваҳоланки муаллифнинг классик шоирлар ижодидан ҳам жуда яхши хабардор экани ва ёддан билганини ўз асарларида зикр қилганидан билиш қийин эмас. Жумладан, Саъдий Шерозий, Мавлоно Румий, Мушфиқий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий (*машаққат чекмагунча ёр васлига етиб бўлмас (646-варақ)*), Абдулқодир Бедил, Саййидо, Қоъоний, ва Урфий Шерозий кабилар.

Ҳомидхўжа Бухорий ўз шеърӣ ижодларини асарларида “фард”, “рубоӣӣ”, “қасида”, “роқима”, “роқим”, “байт” деб ёзиб, сўнг келтиради.

Муаллифнинг асарларини чуқур ўрганилганда, унинг нафақат зулнисонайн бўлгани, балки шарқ тилларининг уччаласида ҳам шеърларни ёдлаб, ёзиб қолдирганини, форс, турк ва арабча байт ва шеърларидан билиш мумкин [Ҳомидхўжа, Қўлёзма № 602. – 420а-448б].

Муаллиф асарида бирор нақл келтирмоқчи бўлса ёки ўз ижодидан бирор нарсa ёзмокчи бўлса куйидаги сўзлардан бирини қизил ранг билан алоҳида ажратган ҳолда бошлайди: байт, наср, мисраъ, рубоӣӣ (баъзан “ъайн” ҳарфи билан чекланиши), оят, ояти карима, ҳадис, ҳадиси шариф, назм, қасида, масал, зарбул-масал, воқеа, ҳикоя, қисса, арабий, қитъа, иншо, айзон, фоида, туркмонӣа (туркманча шеър), бевосита шоир номи ёки тахаллуси, ғаразки, савол-жавоб, парда ва бошқалар.

XX аср бошларида яратилган аксарият асарларда, хусусан Бақохўжа ўғли Ҳомидхўжа Бухорийнинг тарихни баён этиш услубида танкидий жихатлар мавжуд бўлиб, унинг бўлиб ўтган воқеаларни баҳолашда ҳаётӣӣ мисоллар билан асослаб бериши каби ўзига хос ёндашуви билан ажралиб туради. Ҳомидхўжа Бухорий нафақат юзага келган муаммоларни сабабини келтириш билан бирга унинг оқибатини ҳам таҳлил қилиб берган.

Муаллифнинг тарихга оид ёзган 2 та қўлёзма асари бизга маълум. Биринчи асари “Танзил ал-амсол фи зикри баён ал-аҳвол” 1928 йилда ёзиб тугатилган. Иккинчи 1932 йилда якунланган “Мунтахаби таърихи амирони Манғит” қўлёзмасидир. Ушбу

асарлар Бухоро инқилобидан (1920 йил) кейин ёзилганини инобатга олсак, манғит амирлари даври жиддий танқид қилиниб, аёлларни “таҳқирланган” ва “хўрланган” сифатида 1-2 та мисол билан баҳолаб, совет ҳукумати айрим рахбар ва мутасаддиларининг шахсий ҳаёти ва ахлоқий тутимларига салбий баҳо бериш билан чекланади.

Муаллиф келтирган таржимаи ҳолида тадқиқот ишида бўлиб ўтган ижтимоий-сиёсий, диний-маърифий ва иқтисодий-ҳарбий воқеаларга доир мисолларни жуда эҳтиёткорлик билан танлаб ёзгани, ўз давридаги долзарб масалаларни муҳимлик нуқтаи назаридан тартиблаб чиққани ҳамда Бухоро амирлигида ҳар бир масаланинг муқобилини Россия империяси ҳудудидаги ҳолат билан қиёсий солиштириши мақоламизнинг муҳим қисмидир.

Мулла Ҳомидхўжа бин Қози Бақохўжа 1879 йилда Бухоро шаҳри Яланги Боқижон гузарида туғилган [Бухоро вилояти архиви 454-фонд, 3-в]. Бухоро амирлигида Бухоро шаҳар, Зиёвуддин тумани Наҳр Паййи мавзеи (ҳозирги Нарпай тумани)да, Шаҳрисабз-Китоб, Хатирчи, Панжакент каби бекликларда раис бўлиб ишлаган. 1930 йилда совет ҳукумати томонидан Тожикистонга сургун қилинган. Тахминларга кўра, 1935 йилларда Тожикистон ССРнинг Душанбе шаҳрида вафот этган.

Мулла Ҳомидхўжанинг юқорида зикр қилган асарларидан “Танзил ал-амсол фи зикри баён ал-аҳвол” (“Бугунги кун ҳолатини ёритувчи ҳаётӣ мисоллар”) ҳозирда Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланади.

Ушбу асарининг номланиши сабаблари ҳақида ёзаркан, талабалик даврида бир киши оталарининг “Сулуки казо...” (“Фалон нарсанинг йўллари”) номли асари ҳалиям мавжудлиги ҳақида сўрайди. Ҳомидхўжа уйдан тополмагани ва сақламаганини эсласада, аммо кўнглига отасига ўхшаб бир “Одоб” номли асар ёзишни туғиб қўяди. “Одоб ат-тааллум” (“Таълим олиш одоблари”) асари қўлига тушган, ундан илҳомланиб ўзининг биринчи асарига “Сулук ат-тааллум ва ал-одоб тухфатан ли аҳиббати ва тазкиротан лут-туллоб” (“Одоб ва таълим йўллари дўстларга тухфа ва толиби илмларга эслатма”) деб ном қўяди. Аммо китоб ёзишга

киришиб, маъно ва мазмун кўпроқ ижтимоий-сиёсий мавзуларни акс эттиргани боис “Танзил” номли асар номига ўзгартиради.

“Мунтахаби таърихи амирони Манғит” (“Манғит амирларига доир сайланма тарих”) асари эса Тожикистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Абдуллоҳ Рудакий номидаги Тил ва адабиёт институтида сақланади [Бақоев, Инв. № 1329:38 в]. Муаллиф асосан форс-тожик тилида ижод қилиб, айрим ҳолларда арабча ва ўзбекча сўзлардан ҳам фойдаланади. Ҳар икки асар янги фабрика қоғозида ёзилган, биринчи асарини ёзишда замонавий қора тушдан, иккинчисидан эса кўпроқ қора қаламдан фойдаланган.

Муаллиф ўзининг олий маълумотли, ўзбек, тожик ва араб тилларини мукаммал билганини ёзади. Унинг шоир табияти бевосита асарларидаги байтларидан маълум. Шунингдек, Муҳаммадшариф Садри Зиёнинг “Тазкори ашъор”ида “Матвий” тахаллуси билан ёш ва қобилиятли Мулла Ҳомидхўжа валади Қози Бақохўжа Бухорийнинг шеърларидан мисоллар келтириб, ҳозирда талабалик даврида ақоид фанидан дарс олаётгани ҳақида маълумот беради [Садри Зиё, 1380:256]. Муаллифнинг шеърятдаги хушсўханлиги, ҳар бир воқеа ва ҳодисаларга муносиб икки мисра маснавий ёки рубоийларни ҳам ўзи ижод қилиши ёхуд машҳур шоирлардан нақл қилиб ёзиши фавқулудда хотира эгаси эканини англатади.

Ҳомидхўжа Бухородаги Мухтор мадрасасида ўқиб, уйларида узок бўлмаган мазкур мадрасада боболаридан вақфи авлодий сифатида қолган бир кичик хужрада яшагани, ёшлик чоғида отасидан етим қолиб, бувиси, онаси ва катта акаси билан вояга етиб Чоржўйдаги марҳум отаси Каркий қозиси Бақохўжанинг яқин дўсти ва келажакда унинг қайнотаси бўлган Қози Мулла Мир Зариф судур валади Охунд Домла олдиға сафар қилгани ҳақида батафсил ёзади.

Мулла Ҳомидхўжа Бухорий мадрасадаги дарсликларни ўқиганини кўплаб таъкидласа-да, ёзганларидан англаш мумкинки, диний билимлар ва мадраса ихтисослигидаги фанларни чуқур ўзлаштира олмаган. Эҳтимол бунга отасини дўсти Мулла Мир Зариф судур қозининг қизига уйланиб, унинг хомийлигида ёш бўлишига қарамай, Насаф вилояти Хатирчи ва Шаҳрисабз

туманларида раис амалини бажарга киришиб кетгани ҳам сабаб бўлгандир [5:58b]. Хусусан, муаллиф ўз хотираларида Насаф вилояти Қарши шаҳрида раислик даврида масжидда жамоа намозини ўқиб берган имомнинг 4 ракат намозни 5 ракат ўқигани ва фарз намози бекор бўлишини сезиб айтган оддий намозхоннинг гапини уйга бориб китобдан текширганидан сўнг тўғрилигига ишонч ҳосил қилгани ёзади. Шунингдек, 1925 йилда қози ва раис лавозимлари тугатилгандан сўнг хўжандлик талабалар билан тошкентлик бир судьядан янги қонунлар бўйича бир муддат дарс олгани ва ҳеч нарсани тушунмаганини келтиради [6:632].

Албатта кейинчалик амалий тажрибага эга бўлган Ҳомидхўжа, 1923 йилда Пирмаст мавзеида қози, 1927 йилда Бухоро шаҳрининг Лаби Ҳовузга яқин жойлашган Кокулаи Калон масжидида имом-хатиб бўлиб ишлагани, архив ҳужжатида “Қори Мулла Ҳомидхўжа”, деб ёзилганидан, уни Қуръони ҳифз қилганини тахмин қилиш ҳам мумкин [7: 254].

1930 йиллардан кейин исми шарифини Бақоев Ҳомид, деб ўзгартирган муаллиф Тожикистон ССР Душанбе шаҳрига кўчиб кетади. Буни 1932 йилда ёзган иккинчи китоби “Мунтаҳаб” асарининг муқаддимасида келтиради [8:14]. Ҳомидхўжа 1935 йилда қулоқ қилиб, сургун қилингани ҳақида маълумотлар мавжуд, лекин айнан қаерга юборилгани ва умрининг ниҳояси қандай якунлангани аниқланмаган.

Бухоро вилояти давлат архивида сақланаётган анкетасида “1918 йилда Колесов бошчилигидаги большевикларнинг Бухорога босқини даврида амир зиндонида бўлганини ёзади. Қизиғи бу ҳақида муаллиф ўзининг биринчи асари “Танзил ал-амсол”да ишора ҳам қилмайди. Аммо ҳар эҳтимолга қарши бунга асос топилмагунча инкор қилиш ҳам, тасдиқлаш ҳам ҳатодир. Чунки жадидлар ва уларга ҳамфикр бўлганлар ҳақида зикр қилар экан, ўзини бетарафдек тасвирлайди. Айниқса, янги ўзгаришларга мойил жадидларнинг асос қилиб олган сабабларини келтирар экан, жадидларга қарши фикрдагиларнинг асосларини ҳам зикр қилади. Иккинчи томоннинг асосий ташвиши сифатида ўзликни йўқотишга сабаб бўлувчи кескин ўзгаришларни инкор қилишлари, келажак авлоднинг бошқа миллатларга қарам

бўлишидан хавотирли сабабларни рўқач қилган иккинчи томоннинг сабаблариниям келтиради. Аммо ўзи қайси томонга мойиллиги очиқланмайди. Бироқ 1923 йилда Пирмаст мавзеида қози бўлиб тайинлангани, уни Файзулла Хўжаев ҳукуматига яқинлашганидан ва муросавий табиатидан дарак беради.

Мулла Ҳомидхўжа Бухорийнинг илмий қизиқишлари ва сиёсий қарашлари, унинг тарих, санъатшунослик, жамиятшунослик, археология ёки эпиграфия фанларига оид маълумотлари ёзганларидан билиш мумкин. Жумладан, “Танзил ал-амсол” асарининг “Зикри ҳолоти Аҳмад Махдум Каллаи Бухорий” бобида бухорлик маърифатпаравар Аҳмад Донишни таърифлар экан унинг жуда кучли мусаввир эканини ҳам истисно қилмайди. Чунки Аҳмад Дониш Россияга расмий ташрифларида рус подшоҳидан олган турли машина (техника) тасвирлари муқобилида уларнинг амалдорларига ҳайратланарли, ўзига хос гўзал расмларни ўз қўли билан чизиб берганини таъкидлайди [9: 89а-90б]. Шунингдек, Мулла Ҳомидхўжа Бухорий Ғиждувон туманига сафарларидан бирида бир кишининг уйида айнан Аҳмад Дониш чизган тасвирнинг деворда осиб қўйганини алоҳида зикр қилади.

Шу ўринда муаллиф кўп маълумотларни орадан узоқ вақт ўтиб, хотирасида ёд қолганларини ёзганини, “Мунтахаб” асарининг муқаддимасида келтиришича, қарилик сабаб айрим маълумотларни эслай олмаганлигини инобатга олсак, баъзи фактларни чалкаш ва хатолар билан берилганини ҳам кўриш мумкин. Масалан, А.Донишнинг “Наводир ал-вақоеъ” асарини камёб бўлгани боис қўлга киритмагани ва уни ўқиб чиқмаганини айтади. Аммо кўп жойларда ундан парчалар келтириши ёки асар номини “Наводир ал-вуқуъ” сифатида ёзганини қайд қилиш лозим.

Муаллиф 1920 йилнинг баҳорида туман ҳокими ва қозидан рухсат олиб сафарга чиқади. Ушбу сафарни мазмунан кўпроқ илмий сафар сифатида таърифласак, муболаға бўлмайди. Зеро у шериклари билан Қаршидан чиқиб Косон туманига боради, бу ерда кўплаб эшон ва эшонлар жамоаси ҳамда уларнинг обрўйи ва қудратлари ҳақида асосли мулоҳазаларни беради. Сўнг Деҳаи Насафдаги Юзработга боргани, у ерда Қаршида жойлашган Абдуллоҳхон мадрасасининг вақф ерларини кўргани, уларнинг

тасарруфи оғолик мансабидаги шахсда бўлгани, умуман оғолик лавозимини худуднинг иқтисодий ва молиявий нозири сифатида ҳам баҳолайди. Осори атиқалар сифатида Кўкгумбаз, Соқтарий мазори, Пешкент бозори ва йўли устида жойлашган Абу Муъин Насафий ва Шамсулаимма Ҳалвоний қабрларини зиёрат қилганини алоҳида таърифлаб ўтади. Жумладан, Абу Муъин Насафийнинг қабри тошида битилган ёзув: “*Ҳазихи ас-салавот мин таснифи пири дастгир ҳазрат маҳбуби раббоний Саййид Абдулқодир Жийлоний розияллоҳу таоло анҳу*” (“Бу салавотлар пири дастгир Саййид Абдулқодир Жийлоний ёзувига мансуб”) деганини ўқиб, шошиб қолганини ҳаяжон билан эслайди. Унинг вақти тигиз бўлгани боис бир ходимига барча матнни тўлиқ кўчириб олишга амр қилганини ёзади [10: 420а-448б].

Мулла Ҳомидхўжанинг сиёсий қарашлари турли жойларда намоён бўлса-да, кўпроқ Домла Муҳаммад Имкромчанинг фикрлари ва қарашларига тобелигини сезиш мумкин. Танкидий руҳиятга мойил. Аммо Ғузур ҳокими Саййид Ақрамхон ҳақида эслар экан: “Уламолар подшоҳларни мадҳ қилар экан сўзлар шунчаки мақтов бўлмай, балки подшоҳларга гўзал хислатларни нисбат бериши орқали аслида насиҳат қилишни назарда тутадилар”, деб таърифлайди. Шу билан бирга 1920 йилдаги инқилобдан кейин ҳамон Китоб туманида хизмат вазифасида турар экан қайнотаси Қози Мулла Мир Зарифнинг: “Болам сиёсатга аралашма, ўзингни узок тут”, деган насиҳатини алоҳида эслайди [11: 52а-64б].

Мулла Ҳомидхўжа Бухорий ҳаёти ва илмий ижоди ҳамда асарлари ҳақида бугунги кунгача фақатгина Ўзбекистон ва Тожикистонда чоп этилган кўлёзма манбаларининг каталогларида қисқача маълумот берилган бўлса-да, Л.М. Епифанованинг Бухоро босиб олиниши тарихига доир манбалар тавсифи қисмида батафсил таъриф берилган [12:64-69]. Айрим маҳаллий ва хорижий манбашунослар томонидан Ҳомидхўжа Бухорийнинг илмий мероси муҳим манба эканлиги қисқача эслаб ўтилган бўлса-да, алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаган.

Умуман олганда, Мулла Ҳомидхўжа бин Қози Бақоҳўжа Бухорийнинг зикр қилинган икки асарлари жадид адабиётини ўрганишда муҳим манба бўлиб қолмай, унинг XX асрдаги иж-

тимой-сиёсий, диний-маърифий ҳаётни ёритишдаги ўрнини алоҳида тадқиқот мавзуси сифатида тадқиқ қилиш зарурдир. Келажакда муаллифнинг “200 та Охунд Домла фатволари” деб номлаган асарини топиб илмий муомаллага киритиш ҳам манба-шуносликнинг долзарб масалаларидан бири сананалади.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Бухоро вилояти архиви 454-фонд, 2-рўйхат, 26-йиғмажилд, 3-варак.
2. Бухорий Ҳомидхўжа. Танзил ал-амсол фи зикри баён ал-аҳвол. ЎзРФАШИ. Қўлёзма № 602. – 661 варак.
3. Бақоев Ҳомид. Мунтахаби таърихи амирони Манғит. Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакии (АМИТ). Дастхат: Инв. № 1329. – 38 варок.
4. Шарифжон Махдум Садрӣ Зиё. Тазкори ашъор (шарҳи ҳоли баъзе аз шоирон ва шеърҳо) / Мусаххих: Саҳобиддин Сиддиқ. – Техрон, Суруш, 1380. – Б. 256.
5. Бухорий Ҳомидхўжа. Танзил ал-амсол фи зикри баён ал-аҳвол. ЎзРФАШИ. Қўлёзма № 602. – 58b-варак.
6. Бухорий Ҳомидхўжа. Танзил ал-амсол фи зикри баён ал-аҳвол. ЎзРФАШИ. Қўлёзма № 602. – 632-варак.
7. Ўзбекистон Миллий архиви И-3-фонд, 1-рўйхат, 715-йиғмажилд, 254-варак.
8. Бақоев Ҳомид. Мунтахаби таърихи амирони Манғит. Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакии (АМИТ). Дастхат: Инв. № 1329. – 14 варок.
9. Бухорий Ҳомидхўжа. Танзил ал-амсол фи зикри баён ал-аҳвол. ЎзРФАШИ. Қўлёзма № 602. – 89a-90b-варак.
10. Бухорий Ҳомидхўжа. Танзил ал-амсол фи зикри баён ал-аҳвол. ЎзРФАШИ. Қўлёзма № 602. – 420a-448b-варак.
11. Бухорий Ҳомидхўжа. Танзил ал-амсол фи зикри баён ал-аҳвол. ЎзРФАШИ. Қўлёзма № 602. – 52a-64b-варак.
12. Елифанова Л.М. Рукописные источники Института востоковедения Академии наук УзССР по истории Средней Азии периода присоединения к России (Бухара). Ташкент, 1965. – С. 64-69.